

АНГЛІЙСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ В ІНФОРМАТИЦІ

Кредити ECTS: 1.5

Мова викладання: українська

Лектор: Л.М. Ікалюк, старший викладач кафедри англійської філології

Лекція 1. Терміни і термінологія

- 1) Вступ
- 2) Визначення терміна і термінології
- 3) Вимоги до терміна
- 4) Розмовний варіант наукової мови
- 5) Утворення псевдотермінів
- 6) Слова-гібриди

Із зростанням людських знань і розвитком ідей, а також їх зміною, зростає і кількість слів у мові. Кожне нове наукове відкриття потребує найменування як засобу вираження логічної уяви про поняття. Даний процес викликає також численні зміни значень існуючих слів.

Англійська мова, як і всяка інша мова, пристосовується до найрізноманітніших потреб означування. У мовній лексиці розрізняються два її найтиповіші варіанти: розмовно-літературна і науково-технічна. Інколи таке протиставлення робиться на рівні стилів – наукового і літературного, хоча літературний стиль є обов'язковою вимогою, що висувається до науково-технічного викладу.

Розмовна лексика вживається у повсякденному спілкуванні усіх мовців, особливо якщо вона стосується елементарних сторін життя. В ареалі розмовної мови усне слово впливовіше, ніж писемне, і є головним виразником характеру мови.

Технічна лексика вживається у галузях науки, хоча при цьому залучається і значна частина загальноживаних слів. Науково-технічний вокабуляр – це засіб спілкування учених і фахівців, які намагаються користуватися ним точно і постійно. Фахівці вживають писемне слово частіше, ніж усне. Технічні терміни, звідси, мають спеціалізовані і окреслені означення. Незважаючи на те, що термінологія нараховує велику кількість одиниць, користується нею менша

частина населення, а тому термінолексика у своїй більшості до загального словника мови не потрапляє. Через це терміни мають більшу стабільність і стійкість перед морфологічними і семантичними змінами, ніж загальноповивана лексика.

Технічна лексика має дещо інтернаціональний характер. Багато технічних слів ідентичні за формою і значенням у кількох мовах. Кількість слів, що мають спільне вживання у різних мовах, значно більша у технічній мові. Завдяки цьому науковий опис інколи наближається до явища міжмовної комунікації.

2. Визначення терміна і термінології

Досягнення у галузі матеріальної і духовної культури народу, які полягають у пізнанні явищ природи і організації високорозвиненої промисловості, викликали потребу в утворенні термінологічних систем. Звідси майже 50 відсотків лексичних неологізмів у мові – терміни. Загальна кількість термінів в окремих термінологіях складає сотні тисяч. Засоби творення термінів не виходять за межі лексикотворчих моделей мови, хоча і серед них існують незначні відхилення. Частина термінів має риси умовності, оскільки для утворення терміна або однієї з його складових частин часто залучається загальноповиване слово.

Термін найкраще відповідає визначенню констант фізики, математики, інформатики, біології, військової справи і т. д. Тим самим він набув застосування у галузі точних і природничих наук.

При визначенні терміна підкреслюються його функціонально-смысловий бік, бо термін за вимогами, що до нього визначаються, має стосуватися одного поняття.

Отже, *термін* – це слово або словосполучення з історично умотивованим чи умовно закріпленим значенням, що відбиває одне поняття у спеціалізованій галузі знання чи виробництва. Сукупність термінів як лексичних засобів найменування, складає термінологію, що поділяється на *номенклатурну* і *професіоналізми*.

Номенклатурна – це сукупність спеціальних термінів-назв, які вживаються в окремій фаховій ділянці. Своєрідно визначив номенклатуру Г.О.Винокур, під якою розумів «...систему повністю абстрактних і умовних символів, єдине призначення яких полягає у тому, щоб дати максимально зручні з практичної точки зору засоби для визначення предметів, речей без прямого відношення до потреб теоретичної думки, яка оперує цими речами».

Професіоналізми – це дублети науково-технічних термінів, які не складають замкнутої системи. Професіоналізми визначають спеціальні поняття, знаряддя або продукти праці, виробничі процеси, народні ремесла. Вони носять чіткий місцевий характер, і їм властива деяка емоційність, що викликана особливостями просторіччя. Внаслідок цього професіоналізми відносяться до окремого підвиду діалекта, особливо якщо вони вживаються поза межами виробничих стосунків.

3. Вимоги до терміна

Окремі терміни утворюють термінолексику як складову частину загального складу мовної лексики. Якщо терміни об'єднуються одним фахом або ділянкою науки, то вони складають номенклатуру – певну систему, що криється за називаннями понять. Точки зору на те, чи система найменувань взагалі необхідна, що вона має означати і які терміни охоплювати, досить різні – від тих, що схиляються до будь-яких імен, взятих принагідно, до тих, які потребують описових, належним чином відокремлених і фонетично відповідних термінів. До термінів часом відносять етикетки, прості цифрові стандарти і номенклатурні скорочення – власне, їх нікуди більше і віднести. Вітаміни, наприклад, спочатку позначалися літерою і цифрою; останнім часом перевага надається словам.

Не у всіх наукових сферах висуваються однакові вимоги до номенклатури, бо кожна ділянка науки має властиві їй потреби. Вимоги конкретних наук, що мають справу з реальними речами, відрізняються, скажімо, від вимог суспільних наук. Для однієї галузі науки досить родо-

видової класифікації; в інших потрібно розрізняти причини, процеси, процедури, ефекти, деталі.

Вимоги до терміна такі:

1. Термін має бути по можливості коротким і точним. Вдалий термін – не лише етикетка; він повинен чітко і повністю подавати характеристики поняття, напр.: nut «гайка», piston «поршень», diphthong «дифтонг»; скажімо, слово table, вживане як термін, поза номенклатурою може означати «таблиця», «схема», «станок», «планшайба», «рольганг». Не всі терміни подають опис структури, аномалії, процесу чи функції, але взагалі кожний термін має короткі вказівні чи описові характеристики.

2. Специфічність. Ця ознака – дуже бажана якість для технічного терміна у кожній галузі науки. В ідеалі термінологічне найменування повинне бути однозначним у межах окремої галузевої термінології і не мати синонімів.

Від терміна також вимагають, щоб він не мав емоційно-експресивного забарвлення, був цілеспрямованим на об'єкт у системі або ряді та відповідав словотворчим закономірностям мови. Разом від терміна вимагається, щоб він служив ґрунтом для новоутворення деривативів, але лише у межах своєї системи.

Сукупність перелічених ознак, як показує практика, існує лише в ідеалі для невеликої кількості термінів. У дійсності ж та чи інша ознака або відсутня, або існує у послабленому стані.

В окремих випадках нові відкриття впливають на значення терміна, не змінюючи його форми. Це трапилось, наприклад, з термінами atom та electron у зв'язку з постійним проникненням дослідників у мікросистему відповідних явищ.

Лекція 2. Терміни і термінологія

4. Розмовний варіант наукової мови

Утворення сучасної термінологічної лексики англійської мови починається з часів Д. Чосера. У своїй праці “Treatise on the astrolabe” (1371) Чосер вперше вжив

терміни *declination, ecliptic, latitude, longitude, meridian, zodiac* у тому значенні, у якому вони вживаються дотепер. Він також ввів до вжитку, крім грецьких і латинських, арабські терміни *nadir, zenith, azimuth*.

З епохою відродження і розвитком науки, що намагалася відокремитися від церкви, у європейських мовах з'явилася велика кількість термінів. Переважна частина їх або запозичувалася з класичних мов, або утворювалася на основі запозичення словотворчих елементів. З поширенням книгодруку, виникненням шкіл і зростанням загальної грамотності більша частина запозиченого лексикону потребувала популярного пояснення. З'явилися перші словники, в яких латинські терміни передавалися засобами власної лексики, а також словники так званих важких, незрозумілих слів. Це були попередники тлумачних словників; лексика в них була змішаного характеру, за винятком словників юриспруденції (*dictionaries of law*), які і поклали початок термінологічним словникам.

За цих обставин з'явилися і прихильники погляду, який полягав у тому, що теорія науки і фактографія наукового викладу повинні висловлюватися загальноживаною мовою. Метою цих прагнень була доступність наукових праць для пересічного читача. У численних термінах з'явилися розмовні варіанти, напр.: *atrichia – baldness, dipsosis – thirst, hypertrophy – overgrowth*.

Часом поодинокі слова поєднують терміни і загальноживані одиниці, напр.: *fibro-fatty – fibro-dipose, lousicide – pediculicide*. Зрідка загальноживаний варіант буває більш описовим і зрозумілим, ніж технічний термін, пор.: *atavism – throwing back*. У більшості випадків, проте, описовість і термінів, і загальноживаних слів однакова.

Слід зауважити, що для більшості наукових термінів загальноживаних слів-відповідностей не існує взагалі.

5. Утворення псевдотермінів

Словотворчі елементи загальноживаної лексики вільно не комбінуються. Внаслідок цієї обставини суфікси, наприклад, поділяються на продуктивні і непродуктивні. У науково-технічній лексиці, крім загальновідомих афіксів,

вживаються елементи, які штучним шляхом набули статусу словотворчих. Як приклад, можна навести елемент –tron. Він не використовується як незалежне слово, а виконує функції словотворчої морфеми, приєднуючись до основ певного класу слів, як власно мовних, так і запозичених, має класифікуюче значення, що відокремилося від структури слова *electron*, до якого належить етимологічно. Проте, дотепер він не має окремого значення мікро форми, властивої усім суфіксам мови, що втратили свою співвіднесеність з початковим словом. Отже утворення типу *cyclotron*, *positron* тощо – це утворення за аналогією з терміном *electron*, де сполучення літер -tr- входить до складу основи *electr-*. У протилежному випадку елемент -brasive у терміні *airbrasive* слід вважати основою; термін же утворено шляхом хибної (звукнаслідувальної) аналогії з терміном *abrasive*. Подібним чином прослідковується вплив хибної аналогії у терміні *triphibian*, де префікс *tri-* поєднуючись із штучною основою *phib*, утворений за аналогією з терміном *amphibian*.

Такі явища властиві невеликій частині термінологічних одиниць, проте спостерігаються лише в їхньому середовищі. Пов'язане це явище з появою нових понять і технічних об'єктів, які набагато випереджають виникнення нових мовних одиниць для їх позначення.

6. Слова-гібриди

Власномовні афікси додавалися, головним чином, до своїх же основ. Але іншомовні префікси і суфікси настільки натуралізувалися в англійській мові, що почали вживатися із словами англосаксонського походження. Так, латинський префікс *pre-* можна зустріти у вживанні з такими англійськими словами, як *doom* – *predoom*, *gate* – *pregate*, *tide* – *pretide*. Такі слова називаються гібридами.

Оскільки серед термінів багато складних слів, то гібридизація у галузі термінолексики – поширене явище, хоча перевага таким термінам не надається. Проте такої термінолексики важко уникнути. Це можуть бути одиниці, утворені шляхом поєднання запозичених афіксів і власних основ, напр.: *antibody*, *microneedle*. Переважна частина цих слів охоплює складні утворення, в яких

одна основа – власномовна, а друга запозичена, напр.: fire-proof, high-pressure, low-pressure, high-power, low-power; навіть добре відомий термін, як railroad, є яскравим прикладом гібридизації.

Лекція 3. Історичні зміни словникового складу мови

- 1) Причини історичних змін у лексиці
- 2) Архаїзми
- 3) Неологізми
- 4) Запозичення

1. Причини історичних змін у лексиці

Лексична система, як і мова в цілому, постійно змінюється, причому порівняно з фонологічною і граматичною системами – найшвидше. Одні слова зникають із мови, інші – з'являються. Змінюються й значення слів.

Зміни в лексиці зумовлені як позамовними, так і внутрішньомовними причинами.

Позамовні (позалінгвальні) причини – це зміни в навколишньому світі. Будь-яке нововведення в техніці, побуті, суспільному житті, у сфері культури та ідеології супроводжується появою нових слів, а зникнення тих чи інших знарядь, форм побуту, суспільних явищ спричинює зникнення відповідних слів. Таким чином, мова в своєму словнику віддзеркалює всі суспільні зміни.

Внутрішньомовні (інтрамовні, внутрішньолінгвальні) причини зміни словникового складу представлені тенденціями до економії, уніфікації, системності мовних засобів, варіювання номінацій із різними мотивацією, походженням, завданнями експресивно-емоційної та стилістичної виразності.

Є чотири типи змін у лексико-семантичній системі: 1) зникнення слів; 2) зникнення значень слів; 3) поява нових слів; 4) поява нових значень. Ці лексико-семантичні зміни відображені в таких поняттях, як архаїзми, історизми, неологізми і запозичення.

2. Архаїзми

Архаїзми – застарілі слова, які вийшли з активного вжитку, але збереглися в пасивному словнику.

Розрізняють власне архаїзми й історизми.

Власне архаїзми – слова, які називають предмети та явища, що існують і тепер, але витіснені з активного вжитку іншими синонімічними словами.

Наприклад: *чадо* «дитина», *лицедій* «артист», *зегзиця* «зозуля», *десниця* «рука», *самокат* «велосипед», *аероплан* «літак», *перст* «палець», *марець* «березень».

Власне архаїзми поділяють на лексичні та семантичні.

Серед власне **лексичних архаїзмів** виділяють: 1) власне лексичні архаїзми (див. усі вищенаведені приклади); 2) лексико-словотвірні (рос. *пастырь* при сучасному *пастух*, *рыбарь* при сучасному *рибак*); 3) лексико-фонетичні (*ніім* «поет»).

Семантичні архаїзми – застарілі значення наявних в активному словнику слів. Так, скажімо, слово *язик* втратило значення «народ, етнос»: «*Встане правда! встане воля! І тобі одному помоляться всі язики Вовіки і віки*» (Т. Шевченко). Слово *обиватель* не вживається тепер у значенні «постійний мешканець якої-небудь місцевості», а лише в значенні «людина, позбавлена широких суспільних поглядів, яка диве дрібними, міщанськими інтересами», хоча в часи Квітки-Основ'яненка воно було активним: «*Я, Галочка, дочка обивателя, Олексія Таранця, нагадую Семенові Івановичу, що він є благородний, пан*» (Г. Квітка-Основ'яненко).

Історизми – слова, які вийшли з ужитку в зв'язку зі зникненням позначуваних ними понять.

Наприклад: *війт* «сільський староста», *осавула* «прикажчик у панському будинку», *волосний* «посадова особа, яка працювала у волосній управі», *десяцький* «поліцейський служитель на селі», *кожум'яка* «майстер, що виробляв сирицю, мнець».

Історизми не мають синонімів у сучасній мові, однак вони можуть повертатися в мову, якщо відновлюються відповідні чи подібні реалії. Так, зокрема, в останні роки отримали друге життя колишні історизми: *гривня*, *віче*,

пластун. Водночас нерідко до історизмів переходять слова, які виникли недавно, як, наприклад, *раднаргосп*, *перебудова*.

Історизми використовують у художній літературі для відтворення історичного колориту, а архаїзми – для створення піднесеного і зниженого стилів.

Лекція 4. Історичні зміни словникового складу мови

3. Неологізми

Неологізми – нові слова, що виникли за пам'яті людей, які їх використовують.

Наприклад: *беркутівець* «член спецпідрозділу «Беркут», *унсовець* «член організації УНСО», *посадовець* «посадовець», *білобратчик* «член релігійної секти «Біле братство», *тіньовик* «той, хто приховано займається бізнесом», *роздержавлення* «приватизація державних підприємств» тощо.

Поняття «неологізм» є історичним і відносним, бо всі слова колись були неологізмами. Так, скажімо, нещодавно неологізмами були *космонавт*, *універсам*, *синтетика*, *ЕОМ*, *дизайнер*, *лазер*, *склопластик*, *сінаж*, *безрозмірний*, *джинси*, *глобальний*, *бадмінтон*, *технар*, *відеотелефон*, *стрес*, *юніор*, *акселерат*, *перфокарта*, *перебудова*, а тепер вони втратили новизну, і деякі з них уже вийшли з активного вжитку, хоча жодне з цих слів ще не було зафіксоване в одинадцятитомному Словнику української мови, останній том якого вийшов у 1980 р.

Розрізняють неологізми лексичні й семантичні.

Лексичні неологізми – абсолютно нові слова як за значенням, так і за звучанням. Усі вищенаведені неологізми є лексичними.

Семантичні неологізми – нові значення в уже наявних словах. Спершу хтось ужив якесь слово в незвичайному для нього контексті, згодом це контекстуальне значення за суспільної необхідності стає загальноновживаним, тобто переходить із мовлення до мови. Так, скажімо, слово *берегиня* мало значення «русалка», тепер воно стало вживатися у значенні «жінка»; слово

більшовики з часу свого виникнення вживалося у значенні «члени більшовицької партії; комуністи», а з січня 2000 р. воно стало вживатися у значенні «демократична (права) більшість у Верховній Раді України». Такими семантичними неологізмами свого часу були *супутник* у значенні «запущений у космос об'єкт, який рухається за інерцією навколо небесного тіла» (раніше це слово мало лише значення «той, хто йде, їде, подорожує разом із ким-небудь»), *п'ятикутник* у значенні «знак якості» (раніше мало значення «геометрична фігура, що має п'ять кутів»). Семантичним неологізмом також колись було значення «мерзотник» у слові *негідник* (спочатку воно означало «негоден до армії»).

Авторські неологізми, які називають **оказіоналізмами**, становлять окрему групу. Так, зокрема, в поезії І. Драча є такі його новотвори, як *журбота, засмута, білогруддя, чорнобров'я*, у Д. Павличка – *ластівочість*, у Ліни Костенко – *орліший*, у В. Стуса – *наверх, паниз, нажиття і паскін*.

Деякі авторські неологізми увійшли до літературної мови. Так, зокрема, створені М. Старицьким лексеми *байдужість, мрія, майбутнє, незагойний, нестяма* міцно прижилися в нашій мові, навіть увійшли до активного словника.

Загалом неологізми виникають декількома шляхами: вони творяться з наявного в мові матеріалу властивими для даної мови словотвірними способами, інколи штучно (*газ, нейлон, кодак*), часто запозичуються літературною мовою з діалектів і з інших мов. Іншомовні запозичення становлять найчисельнішу групу серед неологізмів.

4. Запозичення

Жодна культура світу не розвивається в ізоляції, відірвано від інших культур. Контакти народів зумовлюють культурний обмін, в тому числі обмін слів. Тому в кожній мові, крім «своїх», є «чужі», тобто запозичені слова. Так, скажімо, в лексичному складі корейської мови є 75% китаїзмів, в англійській – до 60% слів французького походження.

Крім зовнішніх чинників, запозичення стимулюються внутрішніми чинниками. По-перше, це намагання уникнути полісемії, закріпити за своїм і

чужим словом різні смислові відтінки. Наприклад: *варення* «зварені в цукровому сиропі, меді чи патоці ягоди або фрукти» і *джем* (англ. *jam*) «желеподібне варення»; *подорож* «поїздка або пересування пішки по місцях, віддалених від постійного місця проживання» і *круїз* (англ. *cruise*) «подорож по воді; *розповідь* «повідомлення про кого-, що-небудь» і *репортаж* (фр. *reportage*) «розповідь кореспондента з місця події в пресі, по радіо, телебаченню.» По-друге, це прагнення змінити багатослівне найменування однослівним: *вправний стрілець – снайпер, біг на короткі дистанції – спринт*.

Розрізняють матеріальні запозичення і калькування.

Матеріальне (лексичне) запозичення – запозичення, за якого з іноземної в рідну мову входить лексична одиниця повністю (значення й експонент).

Наприклад: *лазер* (від англ. *laser*, що є скороченням, яке складається з перших букв виразу *light amplification by stimulated emission of radiation* «підсилення світла за допомогою індукованого випромінювання»), *мітинг* (англ. *meeting*), *тінейджер* (англ. *teenager* «підліток від 13 до 19 років»), *кіднепінг* (англ. *kidnapping* «викрадання дітей»), *трюмо* (фр. *trumeau*), *трюфель* (нім. *Trüffel*), *гейша* (японськ. *гейся* «жінка, яку наймають на прийоми, банкети для розважання гостей»), *кімоно* (японськ., буквально – «одяг»).

Калькування (від фр. *calque* «копія») – копіювання іншомовного слова за допомогою свого, незапозиченого матеріалу; по морфемний переклад іншомовного слова.

За калькування переймаються лише значення іншомовного слова та його структура, але не його матеріальний експонент. Так, наприклад, укр. *недолік* є калькою рос. *недочет*, *самовизнання* – калькою *самоопределение*, *займенник* – калькою лат. *pronomen*, *хмарочос* – калькою нім. *Wolkenkratzer* (*Wolke* «хмара», *krazen* «чесати»); рос. *небоскреб* – калькою англ. *skyscraper* (*sky* «небо», *scraper* «сребти»).

Крім кальок, існують ще напівкальки, коли одна частина слова запозичена, а інша калькується. Наприклад: *телебачення* (англ. *television* із гр. *tele* «далеко» й англ. *vision* «бачення»), *антитіло* (фр. *anticorps* із гр. *anti*

«проти» і фр. *corps* «тіло»). Як бачимо, і в тих мовах, із яких запозичено українською мовою слова, наведені лексеми є напівкальками.